

Aangaande Persius in de Middellatijnse literatuur

door

LIEVEN VAN ACKER

Ook al vindt Persius geen plaats in de galerij van de allergrootsten, voor wier invloed men een vanzelfsprekende interesse heeft opgebracht, al is hij in veler ogen niet wat Juvenalis was voor de Engelse Renaissance: 'de prins der satirici'¹, toch behoort hij tot een belangwekkende groep van critici, waarin men ook de namen van Lucilius, Horatius en Martialis aantreft. Enkele opmerkingen aangaande het 'Nachleben' van deze Latijnse dichter lijken mij dan ook voldoende te verantwoorden. Enkele opmerkingen – want dit wordt geen detailstudie: binnen een zo klein bestek kan men niet, zelfs al gaat het maar om één aspect, het immense gebied van de Middellatijnse literatuur afspeuren².

Dat men in de middeleeuwen grote belangstelling had voor Persius, staat vast. Eén van de vele elementen die dat bewijzen, is de 'oplage' van zijn werk: het aantal handschriften dat zijn satiren overlevert, is zeer groot³. Van die verbreidheid leggen trouwens vanaf een bepaald ogenblik ook de middeleeuwse bibliotheekscatalogen zelf nog getuigenis af: het kan enigszins verrassen dat Alcuinus in zijn beschrijving van de bibliotheek van York niets zegt over een Persius-exemplaar, hoewel hij elders de dichter citeert⁴, maar het is helemaal verwonderlijk dat de twaalfde-

1. Cf. A. Kernan, *The Cankered Muse. Satire of the English Renaissance* (Yale Studies in English 142), New Haven, 1959, p. 64.

2. Het verzamelde materiaal is onverwacht uitgebreid; het bevat aanduidingen in verband met ongeveer 100 auteurs, maar is zonder twijfel nog niet volledig. Het staat ter beschikking van wie eventueel een meer gedetailleerde studie wil maken.

3. In zijn editie van 1843 vermeldt O. Jahn meer dan 60 handschriften, uit de periode van de 9e tot de 15e eeuw, en hij voegt eraan toe dat het enkel gaat om de tekstgetuigen die hijzelf kon collationeren. Dat de meest recente uitgaven zich voor het vastleggen van de tekst tot enkele manuscripten beperken, is een andere kwestie: over de waarde van die keuze cf. J. Préaux, *Propositions sur l'histoire des textes des Satires de Perse et du Commentum Cornuti*, in *Hommages à André Boutemy*, éd. G. Cambier (Collection Latomus 145), Brussel 1976, p. 299.

4. Cf. M. Manitius, *Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter*, in *Philologus* 47, 1888, p. 713. Toch behoorden auteurs als Juvenalis en Persius toen nog niet zonder meer tot de algemene leerstof; cf. G. Glauche, *Schullektüre im Mittelalter. Entstehung und Wandlungen des Lektürekansons bis 1200 nach den Quellen dargestellt* (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 5), München 1970, p. 61. – Over het bestand der bibliotheken cf. B. Bischoff, *Die Bibliothek im Dienste der Schule*, in *La scuola nell' Occidente Latino dell'*

eeuwse catalogoog van Cluny, dat zo rijk was aan klassieke auteurs, meerdere malen Juvenalis, Lucanus, Horatius en Terentius vermeldt – en verder ook Statius, Ovidius en Vergilius noemt, maar geen melding maakt van een Persius-tekst⁵; want doorgaans bezat in die tijd elke bibliotheek van enige betekenis tenminste één exemplaar van de satiricus van Volterra⁶. Parallel met die overlevering is er natuurlijk de aanwezigheid (compleet of in excerpten) in de florilegia⁷, in de zogeheten *libri manuales*, waarin Persius uiteraard dikwijls werd verbonden met de andere satirici, en waarin men ook commentaren kan aantreffen⁸.

Het is hier zeker niet de bedoeling ons in te laten met het tekstkritische belang van die vele getuigen, noch met de problemen die bepaalde van die commentaren stellen; en evenmin is dit een poging om alleen de door Manitius en anderen verzamelde gegevens met een reeks verwijzingen aan te vullen. Het gaat om enkele vaststellingen in verband met de vorm en de redenen van die belangstelling voor Persius.

Het is duidelijk dat niet elk citaat van een schrijver ook noodzakelijk een directe vertrouwdheid met of een rechtstreekse raadpleging van die schrijver veronderstelt⁹. Dit geldt ook voor wat het citeren uit onze dichter betreft, die vooreerst al ter illustratie van het onderricht de aandacht van een hele reeks grammatici heeft getrokken¹⁰: het ligt dan ook voor de hand dat hij bij latere auteurs die grammaticale vraagstukken behandelen, heel dikwijls doorklinkt vanuit de voor de middeleeuwen zo belangrijke *Institutiones grammaticae* van Priscianus (met meer dan 40 Persius-

alto medioevo (Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull' alto medioevo 19), Spoleto, 1972, 385-415.

5. Cf. M. Manitius, *Philologisches aus alten Bibliothekskatalogen (bis 1300)*, in *Rheinisches Museum* NF 47, Ergänzungsheft, 1892, p. 54.

6. Cf. M. Manitius, *Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen*, hrsg. v. K. Manitius, in *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Beiheft 67, 1935, p. 112-115.

7. Cf. B. L. Ullman, *Tibullus in the Mediaeval Florilegia*, in *Classical Philology* 23, 1928, p. 131; *Classical Authors in Certain Mediaeval Florilegia*, *ibid.* 27, 1932, p. 21-22.

8. Cf. E. M. Sanford, *The Use of Classical Latin Authors in the Libri Manuales*, in *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 55, 1924, p. 201; p. 246. Weer met het voorbehoud, dat nog in de tiende eeuw slechts weinige klassieke auteurs tot de 'canon' waren doorgedrongen om er aan de zijde van de christelijke auteurs te gaan plaats nemen; cf. G. Glauche, *Die Rolle der Schulautoren im Unterricht von 800 bis 1100*, in *La scuola nell' Occidente Latino dell' alto medioevo* (Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull' alto medioevo 19), Spoleto, 1972, p. 620; p. 623.

9. Cf. bv. R. J. Gariépy, *Lupus of Ferrières' Knowledge of Classical Latin Literature*, in *Homages to A. Boutemy* (zie noot 3), p. 152-158.

10. De zogenaamde Probus, de door Cassiodorus vaak geraadpleegde Velius Longus en Adamantius, Marius Plotius, Charisius, Diomedes, Servius, Consentius, Pompeius, Phocas, Rufinus, Eutyches.

citaten)¹¹; meermaals ook kan men teruggrijpen naar de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla, die andere leraar van de middeleeuwen, voor wie de klassieke poëzie de 'ancilla grammaticae' was¹² en die Persius, met Terentius, Vergilius, Ovidius, Lucanus en Juvenalis, er vaker aanhaalt dan Horatius¹³.

Dergelijke voorbeelden van 'tweedehands' gebruik zijn menigvuldig: ook bv. de zeer ijverige en taalkundig sterk geïnteresseerde bisschop Hugutio († 1210) deed in zijn *Liber derivationum*, althans zeker wat Persius betreft, niets anders dan Osbern van Gloucesters *Derivationes* exciperen¹⁴. Maar dit neemt helemaal niet weg dat er tevens talrijke sporen zijn van een zelfstandige en directe kennis¹⁵. Zoals hoger reeds werd aangeduid, kan dit geen verwondering wekken. Froumund van Tegernsee was bepaald niet de enige monnik die Persius-manuscripten heeft zitten controleren¹⁶. Hoe de dichter, zoals trouwens zovele heidense auteurs, van een nog eerder sporadische bekendheid, bv. bij commentatoren als Heiric en Remigius van Auxerre, óver het onderwijs van een Gerbert van Reims¹⁷, tot een vast verworven plaats in het leerplan oplom, laat zich aflezen aan de ontwikkeling van de leetuurcanons¹⁸.

11. Zo bv. bij Hrabanus Maurus (*Excerptio de arte grammatica Prisciani*, PL [Patrologia Latina] 111, 649: Persius II, 71-72; *ibid.* 657: Persius IV, 9), bij Ermenricus (*Ad Grimaldum* c. 15, MGH Epist. V, p. 550, 25: Persius I, 112; *ibid.* p. 550, 10: Persius I, 113-114), bij Gunzo van Novara (*Epistola ad Augienses*, PL 136, 1287: Persius III, 29), Abbo van Fleury (*Quaestiones grammaticae* c. 6, PL 139, 526: Persius V, 12).

12. Cf. J. Fontaine, *Isidore de Séville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique* II, Paris 1959, p. 742.

13. Isidorus klasseert Persius onder de 'novi comici' (*Etym.* VIII, 7, 7, ed. W. M. Lindsay, Oxford, 1911). P. Courcelle, *La culture antique de Remi d'Auxerre*, in *Latomus* 7, 1948, p. 250, wijst erop dat ook een Remigius, hoewel hij dat niet zegt, heel wat verschuldigd is aan Isidorus (in de commentaar op Boethius' *De consolatione philosophiae*). Ook op Isidorus gaan bij Hrabanus terug: *De universo* VIII, 3 (PL 111, 228: cf. Persius I, 113; *Etym.* XII, 4, 1) en *De universo* XXII, 10 (cf. Persius V, 181; *Etym.* XX, 10, 2).

14. Cf. M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters* (= Manitius, *Lit.*), III, München, 1931 [1964], p. 192.

15. Ook bij Hrabanus, daarnet vermeld i.v.m. overname uit vorige bronnen; opmerkelijk is wel dat hij Persius V, 181 citeert (*De universo* XXII, 10) naar een hoofdstuk uit Isidorus' *Etymologiae* (XX, 10, 2), maar in tegenstelling tot Isidorus niet de vergissing begaat het vers aan Juvenalis toe te kennen. Met die verwarring tussen Persius en Juvenalis, wier werken trouwens vaak samen worden overgeleverd, staat Isidorus niet alleen. Ook Micon van St. Riquier gebruikt in zijn *Exempla diversorum auctorum* (MGH Poet. Lat. III, p. 279-294) Persius' verzen I, 32 en II, 57 op naam van Juvenalis. Een voorbeeld van het omgekeerde: in zijn *Vita Iohannis Gorziensis* (MGH SS IV, p. 362, 88) kent de schrijver Iuv. I, 57 toe aan Persius.

16. Cf. *Epist.* 100 (MGH Epist. sel. III, p. 104).

17. Gerbert las Persius ter illustratie van zijn inleiding tot de retoriek; cf. Richerus v. St. Remi, *Historiae*, p. 617 (MGH SS III).

18. Cf. de in de noten 4 en 8 vermelde studies van G. Glauche.

Zo kan op het einde van de elfde eeuw (1086) de grammaticus Aimeric hem in zijn merkwaardig register¹⁹ tot de *scriptores aurei* rekenen (in het gezelschap van Terentius, Vergilius, Horatius, Ovidius, Sallustius, Lucanus, Statius en Juvenalis), en hem daarmee meer belang toekennen dan aan bv. Ennius, Plautus of Boethius (*scriptores argentei*) of aan de *scriptores communes* als Cato, Avianus, Aesopus. En hoewel na het onbetwistbare succes der klassieken in de twaalfde eeuw, de belangstelling voor hen geen onverminderde bloei kende²⁰, leest men toch nog dat in de dertiende eeuw de Friese prior Frithericus, als jonge man, naast andere auteurs ook Persius van buiten leerde – om zich later van heidense schrijvers af te wenden en de studie van de christelijke grondiger aan te vatten²¹.

Die ongemeen grote belangstelling op de school, die zich ook uit door de aanwezigheid in grammaticale tractaten en lexica, vindt wel een zeer opmerkelijke illustratie in de reeds genoemde *Derivationes* (of *Panormia*) van Osbern van Gloucester (12e eeuw), die niet minder dan een 150-tal Persius-citaten bevatten²². Anderzijds gaf het onderricht eveneens aanleiding tot glossen en commentaren op de satiren zelf²³. Een degelijke uitleg bij de toch gedrongen stijl, de moeilijke gedachtengang en de obscure verwoording van die verzen was overigens ook voor de middeleeuwse student niet overbodig: de tekst werd meer dan eens verkeerd begrepen of minstens op een eigenaardige manier geïnterpreteerd. Ik haal slechts het voorbeeld aan van Gozwin van Mainz, die de zin van vers 13 van Persius' Choliamben helemaal niet blijkt te vatten²⁴, of van Gunzo van Novara, die in Pers. I, 56-57 een argument

19. In *De arte lectoria*; cf. E. R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern-München, 41963, p. 458-459.

20. Cf. G. Glauche, *op. cit.* (noot 4), p. 127.

21. Cf. *Gesta abbatum Hortii S. Mariae* c. 17 (MGH SS XXIII, p. 583); vgl. ook E. K. Rand, *The Classics in the Thirteenth Century*, in *Speculum* 4, 1929, p. 249-269: in de 13e eeuw is de klassieke auteur niet uitgebannen.

22. Ed. A. Mai, in *Classicorum auctorum e Vatic. codd. editorum* tom. VIII, 1836; ongeveer evenveel citaten komen uit Ovidius en Horatius; minder uit Vergilius; meest gebruikt worden Plautus en Terentius. Over de bronnen van Osbern, cf. Manitius, *Lit.* III, p. 188-189.

23. Over het *Commentum Cornuti*, Heiric en Remigius bv., cf. de nieuwe aanduidingen bij J. Préaux, *op. cit.* in *Hommages A. Bouemy*, p. 299-300.

24. *Passio S. Albani* (MGH SS XV, p. 986): *nec displicuit ei* (sc. *Romae*) *Venusini Flacci lira aut poetrida Persii pica*; cf. Persius, *Chol.* 13-14. Nota van de uitgever p. 986: „*vocem pica* esse adiectivum appellativum a nomine civitatis cuiusdam derivatum ridicule opinatus esse videtur, *poetrida* falso sumens pro poesi”; nota van Manitius, *Lit.* II, p. 477: „die Stelle ist aber unrichtig verstanden, wie oft bei Persius”.

vindt om de wijsheid als een privilegie van de mageren te beschouwen²⁵.

Maar diezelfde Gunzo (10e eeuw) geeft mij de gelegenheid om op een ander aspect te wijzen, nl. Persius' stellingname inzake literatuur. Het is hoofdzakelijk in de Choliamben en in de eerste satire dat de dichter – de vraag naar de consequentie in zijn houding moet hier niet behandeld worden – stelling neemt tegen de hellenizerende modepoëzie van amateurs, die snoeven op hun wonderlijke inspiratie. Welnu eenzelfde idee heeft Gunzo over de dichtkunst van zijn tijd. In een wraakbrief tegen een jonge kloosterling die hem in St. Gallen met enkele spotverzen op een taalfout had gewezen²⁶, neemt hij de kans waar om de monnikenpoëzie aan de kaak te stellen; hij sluit zich daarvoor aan bij Persius, waar die bv. op een bijtende manier de pralerige voorlezingen der Romeinse poëtafers beschrijft²⁷ en hun produkten persifleert²⁸. In die vermaningen tot deemoed klinkt trouwens ook de geest door van enkele andere verzen, die een bepaald succes gekend hebben²⁹: *Nec fonte labra prolui caballino / Nec in bicipiti somniasse Parnaso / Memini, ut repente sic poeta prodirem (Choliambi 1-3)*. Door Nigellus Wireker wordt deze aanval op literaire pretenties in het ruimere kader van zijn satire tegen geldzuchtige en machtswellustige geestelijken verwerkt³⁰. Bovendien was het beeld zeer geschikt om, maar dan toch ontdaan van zijn oorspronkelijke bedoeling en zijn agressieve onderton, te gaan dienen als verontschuldigungsformule, een soort bescheidenheidstopos, waarvan meer dan één schrijver gebruik maken kon³¹. Daarbij klinkt soms, zoals

25. Pers. I, 56-57: *nugaris, cum tibi, calve, / Pinguis aqualiculus propenso sesquipede extet*; Gunzo (*Epistola ad Augienses*, PL 136, 1296: *quod in pingui vix queat subtilitas sapientiae inveniri. Hinc Persius...*) brengt dit in verband met de tengere gestalte van Salomon; wel een interpretatie van 3 Reg. 3, 7: *ego autem sum puer parvulus?*

26. Over de interessante inhoud van deze *Epistola ad Augienses*, cf. Manitius, *Lit. I*, p. 531 vlg. De taalfout in kwestie was het gebruik van een accusatief i.p.v. een ablatief; ter verdediging roept Gunzo, wel langs Priscianus (*Inst. gram.* III, 208, 16 en III, 211, 1) om, ook Persius' vers III, 29 in.

27. Pers. I, 15 vlg.; Gunzo bedient zich van I, 20-21: *... cum carmina lumbum / Inirant et tremulo scalpuntur ubi intima versu* in zijn beschrijving (PL 136, 1286): *Otio vacans, os aperit, et poema emittit... Porrigit tantum labra et eiactat poema; quod Persius non mentem intrare dicit, sed lumbum...*

28. *Epistola ad Augienses, ibid.*, met Pers. I, 98-101.

29. Zij zijn ook verwerkt in Garsias' parodistische *Tractatus de Albino et Rufino* (MGH Lib. de Lite II), 6 (p. 433).

30. *Tractatus contra curiales et officiales clericos* (ed. A. Boutemy, Parijs, 1959, p. 181): *laciitant ergo se invicem..., quia est atavis editis regibus, alius quod somniavit in Parnasso et saepius de fonte bibit Caballino...*, omwille van het geldelijke voordeel!

31. Aldhelm gebruikte het om de saaie degelijkheid van zijn exposé over de metriek te verantwoorden (*Aenigmata*, Praef. 13 [MGH AA XV, p. 98]); de dichter van de gelegenheidsverzen aan de monnik Bovo (*Neues Archiv* 2, 1877,

bij Aldhelmus of bij Thietmarus van Merseburg³², in de formulering een christelijke benadering en verdediging door, die bij anderen volledig uitgroeit tot de algemeen geworden antithese tussen de zuiver artistieke heidense en de goddelijke inspiratie. De topoi van de invocatie der Muzen en van hun afwijzing hebben een hele evolutie gekend³³; de rol die Persius daarin heeft gespeeld, is niet te verwaarlozen. De passage uit de Choliamben, waarin de dichter zich van de godinnen van de kunst distantieert³⁴, was opgevat als een door de stoïcijnse ethiek getekende literaire stellingname³⁵. Maar die heeft in de gedachtengang der middeleeuwse schrijvers een religieuze betekenis gekregen: zij scharen zich aan Persius' zijde, terwijl zij christelijk geïnspireerde formules invoeren. Dit betekent niet dat de aanroeping der Muzen volledig zou verdwenen zijn; men vindt ze terug in bepaalde periodes, die men 'renaissancistisch' zou kunnen noemen; maar toch: zo dikwijls worden de prologen gericht op de ingevinging door God, Christus, Drievuldigheid; dit protest tegen het paganisme wordt vaker uitgedrukt met behulp van Persius' idee, o.a. in de hagiografie³⁶. Men brengt er zelfs de tegenstelling mee in verband tussen heidense verzinsels en de christelijke waarheid³⁷, om ook zover te gaan als Ratherius van Verona, en er een gepaste uitdrukking in te zien om afstand te nemen van de hele klassieke Oudheid³⁸.

In verband met de kritiek op hoogdravendheid en snoeverij (die hier dus een andere wending heeft genomen), is ook nog het fameuze Vergiliaanse cliché te vermelden van de 'honderd maanden, die voor de dichter niet zouden volstaan om zich naar waar-

p. 228, v. 44), Walter Map in zijn *Carmina* (Th. Wright, *Latin Poems attributed to Walter Mapes*, Londen, 1841, nr. 30, p. 153, v. 12), Petrus Venerabilis in zijn brieven (*Epist.* 4, 32, PL 189, 362), zien er een middel in om hun werk bij voorbaat voor kritiek te behoeden.

32. *Chronicon* I, 23 (MGH Script. rer. Germ. N.S. IX).

33. Cf. Curtius, *op. cit.*, p. 235 vlg.

34. Nog benadrukt in V, 7: *Grande locuturi nebulas Helicone legunto.*

35. Cf. Curtius, *op. cit.*, p. 240.

36. Cf. de proloog van de *Gesta S. Servatii* (ed. F. Wilhelm, *Sancti Servatii*, München, 1910, p. 4-5); het klinkt ook door in de *Vita Stephani minor* (MGH SS XI, p. 226, 16).

37. Zo laat Fulco zich in zijn kruistochtgedicht leiden door de Drievuldigheid om ware geschiedenis te schrijven: *Ista nihil fictum, nil tegmine fraudis amictum / Sed puri veri referet narratio fructum / Non sic Pegasei gestimus pocula fontis / Nec Parnasiaci spelaea loquacia montis / Nec libet Aonio deducere vertice Musas...* (*Historia gestorum viae Hierosolymitanae*, 13-17 [Recueil des historiens des croisades, Hist. occid. V, 1895, p. 697]).

38. *Epist.* 3, c. 2 (F. Weigle, MGH, Die Briefe der deutschen Kaiserzeit I): *Naucipendens itaque quid mendax Graecia, quid poetica garrulitas semper de falsitate referat ornata, his ediscendis dedi operam, quae mera Latinitas et apostolorum virorum promulgavit sincerissima puritas, posthabens fontem Caballinum bicipitemque Parnassum...*

heid uit te drukken³⁹. Het heeft in de christelijke literatuur een groot succes gekend⁴⁰. Toch namen bepaalde auteurs er geen vrede meer mee, zoals Johannes van Salisbury, omdat zij er alleen nog een middel in zagen om gebrek aan inspiratie te verdoezelen. Mag men deze houding niet in verband brengen met, misschien zelfs terugvoeren op een passage waarin onze satiricus deze verzen persifleerde⁴¹? Zijn literaire program heeft overigens, met zijn bitsige aanvallen en pittige uitdrukkingen, tot méér andere ideeën en soms clichématige verwoordingen geïnspireerd, o.a. waar het ging om kritiek of zelfkritiek van de auteur: bv. de overtuiging dat degelijk werk moeite kost⁴², de verontschuldiging voor eigen werk dat niet 'af' is⁴³, de beschuldiging dat het werk van anderen niet voldoet⁴⁴.

Het is niet altijd duidelijk, of dergelijke ontleningen alleen of hoofdzakelijk op de letterkundige, taalkundige, of vakkundige kant alluderen – vaak is het zeker meer dan dat, alleen al omdat degene aan wie men ontleende, zijn criteria had gebonden aan een voor de ontlenner bruikbare en gedeeltelijk aanvaardbare levensvisie. Maar op dit aspect is later nog terug te komen, om eerst nog iets te zeggen over de meer literaire kant.

Al schijnt de imitatie van de klassieken voor Hieronymus niet verzoenbaar met het monastieke ideaal, toch heeft hij in praktijk niet afgezien van die literatuur⁴⁵. Onder de satiristen genoot Persius zijn voorkeur⁴⁶. Men neemt zelfs aan dat hij deze dichter tijdens een bepaalde periode met opzet heeft hernomen, om zijn

39. Georg. II, 43; Aen. VI, 625: *Non, mihi si linguae centum sint oraque centum...*

40. Cf. P. Courcelle, *Histoire du cliché virgilien des cent bouches*, in *Revue des Études latines* 33, 1955, p. 231 vlg.

41. Pers. V, 1 vlg.: *Vatibus hic mos est, centum sibi poscere voces | Centum ora et linguas optare in carmina centum... Quorsum haec aut quantas robusti carminis offas | Ingeris, ut par sit centeno gutture niti?*

42. Cf. Gunzo v. Novara, *op. cit.*, p. 1287: vgl. Pers. I, 45-47; zie ook hoger Pers. I, 20-21 en 98-101 bij Gunzo.

43. Om zich te verontschuldigen schrijft Wolphere in de proloog van zijn *Vita Godehardi* (MGH SS XI, p. 169): *Quamvis mihi tempus deforet vel pluteum cedendi vel ungues demordendo sapiendi, praesumpsi tamen haec ingentia*, naar Pers. I, 106, een vers dat ook Gunzo aanhaalt (*op. cit.*, p. 1287). – Persius' onverschillige '*Quis leget haec?*' ... *Nemo hercule* (I, 2) wordt bij Gunther van Paris omgebouwd tot (of verkeerd begrepen als?) een bescheidenheidsformule (*Ligurinus* X, 621-623, PL 212, 475).

44. Johannes van Salisbury levert kritiek op de Aristoteles-verklaringen van Adam de Parvo Ponte met Persius I, 96-97: *Nonne hoc spumosum et cortice pingui | Ut ramale vetus vegrandi subere coctum?*: vgl. Johannes v. Salisbury, *Metalogicus* IV, 3 (PL 199, 917).

45. Cf. H. Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics, A Study on the Apologists, Jerome and Other Christian Writers* (Acta Universitatis Gothoburgensis LXIV, 2), Göteborg, 1958, p. 190.

46. *Ibid.*, p. 284.

satirische vaardigheid te scherpen, ten tijde namelijk van zijn polemiëk met Iovinianus, die opmerkelijk sterk met 'persiaanse' uitdrukkingen gekruide is⁴⁷. De vraag naar gelijkaardige fenomenen in het middeleeuwse gebied kan ik zonder een verdergaand onderzoek slechts ten dele beantwoorden.

Het valt niet moeilijk een vrij groot aantal schrijvers te vinden die één of meer wendingen van Persius hebben verwerkt; dat ligt voor de hand, omdat een schoolauteur toch steeds tot het gebruikelijke taalarsenaal bijdroeg. Maar door de band gaat het dan om geïsoleerde ontleningen, die de algemene schrijffrant niet determineren. Anderzijds moet men, wanneer men getroffen wordt door de bijtende toon van Atto van Vercelli of door de spitsheid van Ratherius van Verona, aan de toon en de schildering van de klassieke satiricus denken⁴⁸; toch is de mate waarin nu precies deze laatste bijdroeg tot de vorming van hun stijl, moeilijk vast te stellen en wel niet te overdrijven⁴⁹. Het meest op Persius gericht bij de verwoording van een eigen context lijken, naar de huidige gegevens van het materiaal, Heiric van Auxerre en Walter van Speyer⁵⁰. Maar daarbij is toch weer op te merken dat deze beide

47. *Ibid.*, p. 143-145; reeds de inzet van het eerste boek *Adversus Iovinianum* bevat Pers. III, 117-118. Ook in andere aanvallen, bv. op de vrouw, op Rufinus, maakt Hieronymus gebruik van Persius' verzen: vgl. Hagendahl, *op. cit.*, p. 180; p. 195.

48. Cf. Manitius, *Lit.* II, p. 31 en 36, over Atto's *Polipticum* en Ratherius' *Praeloquia*.

49. Bepaalde vaststellingen in dit verband vragen om enige nuancering, zo ook M. Manitius' bewering in *Philologus* 47, p. 714: „Der satirische Dichter Amarcus ... hat sich in seinem Epos mehrfach dem Persius angeschlossen"; vele van die vermoede gelijkenissen in de expressie gaan eerder terug op Horatius, Ovidius of Vergilius; vgl. het bronnenapparaat in de uitgave: Sextus Amarcus, *Sermones* (ed. K. Manitius, Weimar 1969).

50. Ook in de glossen bij zijn eigen *Vita S. Germani* gebruikt Heiric tweemaal Persius (V, 1 en III, 56). Voorbeelden: Heiric beschrijft de beweringen van de Pelagianen met termen, waarmee Persius grootsprakerige dichters aanvalt: *Informis vel dum coquitur ceu massa camino | Follibus egestas capiens fabrilibus auras* (*Vita S. Germani* III, 483-484, MGH Poet. Lat. III, p. 473; vgl. Pers. V, 10-11). De passussen I, 77-91, 98-100 van dezelfde *Vita* (zij handelen over opvoeding en gebruiken der Romeinen) zijn geïnspireerd op Persius V, 30-40, waar die beschrijft op welk moment van zijn leven hij tot zijn leermeester Cornutus kwam. Een uitvoeriger aanpassing van een Persius-passage is mij niet bekend. Op de belangstelling die voor de dichter in Auxerre bestond, werd reeds gewezen. — De meeste stilistische verwerkingen zijn, voor zover ik weet, te vinden in de *Vita et passio S. Christophori* van Walter van Speyer (omstreeks 1000; ed. MGH Poet. Lat. VI, 1, p. 24-83). In zijn opsomming van schoolauteurs, in het eerste boek, dat buiten het kader valt en 'Libellus scolasticus' genoemd wordt, gebruikt Walter voor Persius een gelijkaardig beeld als dat wat Persius zelf voor Horatius gebruikte: cf. *Lib. scol.* 96-97: *Persius emuncio suspendit ludicra naso* en Pers. I, 116-118: *Omne vafer vitium ridenti Flaccus amico | Tangit et admissus circum praecordia ludit | Callidus excusso populum suspendere naso*; vgl. eveneens Horatius, *Sat.* I, 4, 8 en II, 8, 64. Walter heeft een voorkeur voor bepaalde gezochte wendingen (bv. *Lib. scol.* 179: *Tradidit et varias in secto pulvere metas* — in verband met de opleiding in geometrie, naar Pers. I, 131), die in hun aanpassing niet steeds goed

auteurs hun werk met zoveel mogelijk geleerdheid en kennis van allerlei schrijvers stofferen, en dat Persius er zeker niet de voornaamste plaats inneemt. Men kan zeggen dat de *Quirinalia* van Metellus van Tegernsee gemodelleerd zijn op Horatius' Oden en Vergilius' Eclogen⁵¹, er is het voorbeeld van de *Ecbasis captivi* met haar talloze Horatiaanse gegevens, er is een literatuur (meer bepaald vanaf de tweede helft der elfde eeuw) die zoekt aan te leunen bij de Ovidiaanse elegantie. In verband met Persius kan men m.i. op dit gebied slechts spreken van 'momenten'; dat het zich daartoe beperkt is, de geringe produktie en de hoge moeilijkheidsgraad van de schrijver in acht genomen, wat men kan verwachten.

Opvallender dan de stijlnavolging is in elk geval – en dat is eveneens niet ongewoon, vermits het gaat om een goed satiricus – het feit dat de dichter zich meer heeft doorgezet dank zij zijn gave om ideeën in een beeldende vorm te gieten, dat hij zich een zekere faam heeft verworven als 'ontwerper' van treffende uitdrukkingen. Er zouden een aantal verzen, afkomstig uit alle satiren, behalve de zesde, aan te voeren zijn, die de status van sententie verkregen hebben, of althans de kern geschapen hebben voor latere gangbare zegswijzen. Dergelijke gezegden, die in variërende vorm kunnen voorkomen⁵², vindt men bij vrij veel schrijvers; van nature horen zij ook thuis in didactische florilegia als de *Fecunda ratis* van Egbert van Luik (omstreeks 1000) of de *Delicie cleri* van de monnik Arnulf (11e eeuw)⁵³. Het is hier niet de plaats om

uitvallen; het gelukte beeld *Atque exporrecto trutinantur verba labello* (III, 82) wordt *Oscula porrectis trutinavit dulcia labris* (*Lib. scol.* 48). Bewuste inhoudsverandering naar het christelijke toe (de 'christianisering' van Persius komt nog ter sprake): in de *Vita Christophori* III, 14 wordt aangespoord tot geestelijke stichtende lectuur: *Ergo sacris ne te pudeat pallescere chartis*, naar Pers. V, 62: *At te nocturnis iuvat inpallescere chartis*; in dezelfde *Vita* III, 190 zijn de heidenen *steriles veri*, bij Persius (V, 75) slaat dit op hen, die de stoïcijnse vrijheid niet kennen.

51. Cf. P. C. Jacobsen, *Die Quirinalien des Metellus von Tegernsee* (Mittel-lateinische Studien und Texte 1), Leiden-Keulen, 1965, p. 53 vlg.

52. Zo past Egbert van Luik Persius V, 44: *Atque verecunda laxamus seria mensa* (over de gezamenlijke maaltijd met zijn meester Cornutus na de filosofische gesprekken) aan in de zin van de tafelregeling in het klooster: *Digna verecunda referamus seria mensa* (*Fecunda ratis* I, 217, ed. E. Voigt, 1889); het wijsgerige *Et potis es nigrum vitio praefigere theta?* (Persius IV, 13) wordt door Siebert van Gembloux aangewend om tot censuur van zijn werk aan te zetten: *si displicet, mortiferum praefigite theta* (*Epist. de vita domni Deoderici*, MGH SS IV, p. 463, 14-15).

53. Soms blijven die gezegden op naam staan van hun oorspronkelijke auteur of krijgen zelfs de uitdrukkelijke kwalificatie '*proverbium Persii*' (bv. Mattheus Paris, *Chronica maiora*, ed. H. R. Luard, IV [Rolls Series 1877], p. 503, over Pers. IV, 24: *Melius spectatur mantica tergo*, maar letterlijk opgevat en totaal ontdaan van zijn morele bedoeling). Algemener zijn inleidende aanduidingen als *satiricus doctus, ut ait ille, ut quidam ait*, waar de herinnering aan Persius vervaagd is. Op naam van Persius (bv. Gunzo v. Novara, *Epist. ad Augienses*, PL 136, 1300;

alle genoteerde citaten op te sommen. Enkele voorbeelden toch : met III, 117-118 (*Scintillant oculi dicisque facisque quod ipse / Non sani esse hominis non sanus iuret Orestes*) is een formulering ontstaan die, terloops ook dienend om waanzinsverschijnselen te beschrijven⁵⁴, bijna courant werd om iemands woorden of daden als onzinnig te bestempelen⁵⁵, een in polemische passages (zie de verwijzingen naar geschriften i.v.m. de Investituurstrijd) opvallend geliefde uitdrukking. Ook met de termen van Persius (V, 117 : *Astutam vapidō servas in pectora volpem*) wordt vaker de onbetrouwbaarheid van een individu getekend⁵⁶. Hij heeft eveneens het Pythagoreïsche begrip van de letter Y als symbool van de menselijke levensloop in de belangstelling van de auteurs gebracht⁵⁷; in die zin wordt bv. 'het rechtse of het steile pad' synoniem voor 'een deugdzzaam leven'⁵⁸. Graag citeert men ook

Hildebert van Lavardin, *Moralis philosophia* 38, PL 171, 1035), maar ook anoniem (bv. *Gesta comitum Andegav.* XI, 10, d'Achéry, *Spicilegium* X, p. 494) komen de beroemde adagia Pers. V, 52-53, al dan niet gescheiden, voor : *Mille hominum species et rerum discolor usus / Velle suum cuique est nec voto vivitur uno* - een variante op Terentius, *Phormio* 454 (*Quot capita, tot sententiae*) en Horatius, *Sat.* II, 1, 27-28 (*Quot capitum vivunt, totidem studiorum/Millia*).

54. Cf. Thiofrid van Echternach, *Vita Willibrordi* II, 199-202 : *Scintillant oculi, sunt sanguinei, truculenti, / Amittunt sensum, non sunt in pectore secum, / Insanos homines insanus iuret Horestes* (AA SS, Nov. III, 489).

55. Men vindt reeds een toepassing bij Cassianus (*De incarnatione Christi contra Nestorium* VI, IX, 2, CSEL 17, p. 336) : *Quid evomis? Quod nec ipse scilicet, ut quidam ait, non sani esse hominis non sanus iuret Orestes*, maar tot het verder leven zal wel hoofdzakelijk Hieronymus hebben bijgedragen, een tijdgenoot van Cassianus; ik verwijs naar noot 47. Andere voorbeelden : Liutprand van Cremona, *Antapodosis* II, 13 (MGH SS rer. Germ., 1915), Adam van Bremen, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* III, LXII (61) (MGH SS rer. Germ., 81917, p. 207, 23 vlg.), Bernard van Konstanz, *Liber canonum contra Henricum IV*, c. 14 (MGH Lib. de lite I, p. 487, 10). Herrandus, *Epistola de causa Henrici IV* (MGH Lib. de lite II, p. 288, 44), Manegold van Lautenbach, *Ad Gebhardum liber*, c. 14 (MGH Lib. de lite I, p. 339, 23), Sigebert van Gembloux, *De passione S. Thebaeorum* III, 492 (E. Dümmler, *Abhandl. d. kgl. Akad. d. Wiss. Berlin, phil.-hist. Kl.* 1893, p. 1).

56. Bv. Egbert van Luik, *Fecunda ratis* I, 609-610; Gunzo van Novara, *Epist. ad fratres Augienses*, p. 1284; Laurentius van Montecassino, *Passio s. Venceslai* 8 (ed. B. Dudik, *Iter Romanum* 1855, I, 311); Vincentius van Praag, *Annales* (MGH SS XVII, 671); *Itinerarium regis Ricardi* II, XXI (Stubbs, 1864, I, 170); Johannes van Viktring, *Liber certarum historiarum* III, 4 (ed. F. Schneider, MGH Script. rer. Germ. 1909-1910).

57. De onderste, kleine lijn symboliseert de jeugdige leeftijd; van de aan de tweesprong uiteenlopende takken leidt de rechtse naar een moeilijk, maar deugdzzaam leven, de linkse daarentegen, minder steil, naar de ondergang.

58. Lactantius (*Div. Inst.* VI, 3), Ausonius (*Opuscula* XXVII, 12,9) en ook Hieronymus (*Epist.* 107, 6, CSEL 55, 297) waren met het beeld vertrouwd, maar het lijdt geen twijfel dat men het later ook rechtstreeks aan Persius otleende. Van invloed moet ook Isidorus geweest zijn (*Etym.* I, 3, 7, waar Persius uitdrukkelijk wordt vermeld) bv. voor Hrabanus Maurus (*In Ecclesiasticum* X, 31, PL 109, 1122), terwijl anderzijds Persius-kenners als Heiric van Auxerre (*Vita S. Germani* I, 82, schol., p. 441), Wolphere (*Vita Godehardi* I, prol., MGH SS XI, 169) en Walter van Speyer (*Vita Christophori* IV, 232-233) zeker zelfstandig zijn. Ik heb nog bij andere auteurs een tiental allusies genoteerd.

het klinkende vers waarmee, in navolging van Lucilius, de eerste satire wordt ingeleid: *O curas hominum, o quantum est in rebus inane!* Een zeer bruikbaar vers om de idee van de verachting van de wereld, haar relativiteit en haar ambities weer te geven⁵⁹, en dat men zonder meer naast een psalmttekst kon stellen⁶⁰.

Dit leidt ons tot de ruimere context, waarin men vele citaten van Persius moet situeren: de morele waarde die men aan deze dichter hechtte. De houding van de christelijke schrijvers tegenover hun voorbeelden van de Oudheid is niet helemaal vrij van dubbelzinnigheid, en niet compromisloos geweest; de verwerking van heidens taalgoed en christelijke materie riep vragen op⁶¹. Aan overdreven lof op of uitbundige bewondering voor de klassieke auteurs kleefde een smet van heresie⁶², zeker in de mening van rigoristen als bv. een Honorius Augustodunensis, die de studie van de Ouden slechts duldde als een noodzakelijk kwaad om te komen tot de ware wijsheid van de christelijke geschriften. Nu kan het – hoewel het hier wel om een algemene anti-heidense principiële verklaring gaat – toch wel van betekenis zijn, dat Honorius in de rij van schrijvers, die hij in zijn *Speculum ecclesiae* om hun verderfelijke invloed hekelt, Persius niet vermeldt⁶³. In elk geval stemt dit feit wel overeen met de rigoristische tendens van de *Dialogus super auctores* van zijn tijdgenoot Konrad van Hirsau: Vergilius wordt er als kunstenaar hooggeschat, maar tevens als leugenaar afgedaan⁶⁴; er wordt voorbehoud gemaakt voor Horatius⁶⁵; Ovidius wordt in bepaalde werken geduld⁶⁶. Maar het

59. Men vindt ook dit vers bij Hieronymus: cf. Hagendahl, *op. cit.*, p. 214. Vgl. bv. Walo van St. Arnulf, *Epist.* 7 (Mabillon, *Vetera Analecta* I, 247); Benzo van Alba, *Ad Heinricum IV*, prolog., p. 597; Petrus van Blois, *Epist.* 23 (PL 207, 82).

60. Cf. Rotherius van Verona, *Praeloquia* I, 36 (PL 136, 181), in verbinding met Pers. I, 28 (*At pulchrum est digito monstrari et dicier: 'Hic est'*) en Ps. 36, 35-36: *vidi impium superexaltatum et elevatum sicut cedros Libani...*

61. Cf. L. Traube, *Die lateinische Sprache des Mittelalters*, in *Vorlesungen und Abhandlungen* II, München, 1911 (1965), p. 62 vlg.; Curtius, *op. cit.*, p. 265 vlg., p. 443 vlg.

62. Er waren zelfs lijfelijke gevaren aan verbonden, cf. Curtius, *op. cit.*, p. 459.

63. *Speculum ecclesiae*, Commendatio (PL 172, 1085-1086): *Et ideo qui naenias opinionis mundanae dispositionis amplectuntur, legant Platonem; quos cavillare delectat, discant Aristotelem, bella amantes habent Maronem, libidini vacantes Nasonem; discordes incitat Lucanus et Silius; petulantes instruit Horatius et Terentius; sed quia horum nomina de libro viventium sunt deleta, non memor ero nominum eorum per labia mea.* – Persius wordt wel (neutraal) vermeld als deel van de leerstof in *De animae exilio et patria* (PL 172, 1243): *Satyrae, quae reprehensiva scribunt, ut Persius.*

64. *Dialogus super auctores*, 1563 vlg. (ed. R. B. C. Huygens, Brussel 1955): *nullus, ubi veritati cedere coactus est, officialius et curialius mentitus est.*

65. Behalve voor de *Ars poetica*; *ibid.*, 1320 vlg.: *... tamen spiritalibus in quibusdam locis lectio eius infructuosa, quia viciosa, est.*

66. *Ibid.*, 1332 vlg.: *etsi auctor Ovidius idem in quibusdam opusculis suis, id est Pastorum, de Ponto, de Nuce et in aliis utcumque tolerandus esset, quis eum*

oordeel over Persius is helemaal positief: hij komt erin voor als een zeer beroemd en goed dichter, die zich de taak had opgelegd zijn Romeinse medeburgers op hun fouten te wijzen en ze tot een beter leven aan te zetten⁶⁷. Die opinie wordt bevestigd door andere auteurs⁶⁸: '*cultor honestatis, reprehensor vitii, lima pravitatis*', zo noemt hem Hugo van Trimberg in zijn *Registrum multorum auctorum*, en voor theologen van de twaalfde eeuw, zoals Johannes van Salisbury, behoort hij tot de groep van '*ethici*', de filosofen die voor hen een rijke gedachtenbron vormden op het gebied van de moraal⁶⁹.

Van die gezichtshoek uit – Persius als moralist – is zijn bijval zeer goed te verklaren. De middeleeuwse mentaliteit had hem niets verdachts te verwijten; integendeel, men kon niet alleen zonder risico zijn strenge satiren van stoïcijnse inslag⁷⁰ citeren, men kon er zelfs ook argumenten in vinden ten voordele van de christelijke levensvisie. Bovendien, en daar ligt een heel belangrijk element, wist men zich daarbij gepatroneerd door grote voorgangers en leermeesters. Het is te vermoeden dat de autoriteit van Hieronymus en Augustinus soms meer heeft bijgedragen tot het voortleven van antieke verzen dan het werk van scholiasten en grammatici⁷¹. Dat in elk geval bepaalde Persius-uittreksels bij deze kerkvaders sterk in de smaak vielen, staat vast. Er is reeds op gewezen hoe Hieronymus' satire door onze dichter werd gevoed. Augustinus mag dan al eens afstand nemen van een bepaalde bewering van Persius, en zijn heidens gezag niet aanvaarden⁷² – hij zal daarin trouwens gevolgd worden door anderen, die ook de waarde van een uitspraak van een heiden uitdrukkelijk tot de

de amore croccitantem, in diversis epistolis turpiter evagantem, si sanum sapiat, toleret?

67. *Ibid.*, 1460-1483: *Quid dicam de Persio poeta Romano clarissimo et optimo, ut erat Iuvenalis, satyrico, qui fronte inverecunda Romanorum vitia reprehendit eosque viciosos stilo curiali notavit et denudavit? ... Proinde materia Persii vita confusibilis errantium Romanorum erat, intentio vero eius per reprehensionem a viciis delinquentes corrigere et ad vitam meliorem reformare.*

68. Bv. ook door Eberhardus Alemannus in zijn *Laborintus*, 627-628: *Verrucis animi non parcat Persius, alti Ingenii, quamvis sit brevitatis amans* (ed. E. Faral, *Les arts poétiques*, 1924, p. 359).

69. Johannes van Salisbury, *Policraticus* III, 1 (PL 199, 479): *Inquit ethicus, ter inleiding van Pers. V, 120-121.* – Cf. M.-D. Chenu, *Horace chez les théologiens*, in *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* 24, 1935, p. 462-465.

70. Vgl. daarover, nuancerend toch, K. J. Reckford, *Persius and Stoicism*, in *Hermes* 90, 1962, p. 490 vlg.

71. Cf. J. Fontaine, *op. cit.* II, p. 744.

72. Augustinus, *De magistro* 9, 28: *sed quoquo modo se habeat Persiana sententia* (bedoeld is *Sat. III, 32-43*), *quid ad nos? Non enim horum auctoritati subiecti sumus in talibus rebus*; cf. H. Hagendahl, *Augustine and the Latin Classics* (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XX: I-II), Göteborg, 1967, p. 474.

juiste proporties menen te moeten herleiden⁷³. Toch is het niet te loochenen dat hij – Augustinus – diep respect heeft voor Persius' moreel programma, zoals het staat uitgedrukt in de verzen III, 66-72: *Discite et, o miseri, causas cognoscite rerum: / Quid sumus et quidnam victuri gignimur, ordo / Quis datus aut metae qua mollis flexus et unde, / Quis modus argento, quid fas optare, quid asper / Utile nummus habet, patriae carisque propinquis / Quantum elargiri deceat, quem te deus esse / Iussit et humana qua parte locatus es in re?*⁷⁴ Hij heeft die verzen geciteerd in zijn *De civitate Dei* (II, 6, CSEL 40, 1, p. 66), hij heeft die lering in contrast gesteld met de immoraliteit van de heidense mysteries, en ze tot goed van de christelijke kerk geassimileerd⁷⁵. Elders, in bepaalde sermoenen, ook in de *Confessiones*, heeft hij herhaaldelijk met ideeën uit de vijfde satire gewerkt⁷⁶. Nog elders heeft hij met een allusie op Persius een passage uit de Bijbel verklaard over de gevoeligheid voor en de waardeloosheid van menselijke lof⁷⁷, of de Schrift zelf gekarakteriseerd met een aan dezelfde dichter ontleende formulering⁷⁸.

Deze 'christianisatie' door invloedrijke leraars van de middel-eeuwen is de basis geweest van het morele gezag van een heidens auteur. Zo hebben bepaalde uittalingen, die bij een eerste indruk zuiver literair gericht lijken, en bv. de bedoeling hebben onkundige of niet oprechte critici af te wijzen, een op Persius' filosofie teruggaande achtergrond: het is geen louter stilistische zelfverdediging meer, wanneer Gozwin van Mainz verkiest zijn werk voor te leggen aan een ernstige jury, en niet aan de 'gymnosophistae', die hij vergelijkt met de 'Romulidae satiri'⁷⁹, of wanneer de auteur van de *Vita Pirminii* II die idee in verband brengt met de

73. Humbertus Cardinalis citeert in zijn *Adversus simoniacos* I, 15 (MGH Lib. de lite I, p. 126) Pers. II, 61-63: *O curvae in terris animae et caelestium inanes...*, maar doet dat niet zonder enige uitleg: *Quodsi ethnicus, quamvis ratione abusus, crederet idola deos esse ... tamen tamquam rationale animal ratione ad hoc tractus est, ut, quos credebatur summe bonos, consequenter quoque crederet non posse eis placere vitiosas hominum affectiones...* – In een brief aan Ratherius parafraseert Ebrachar Persius V, 111-112, maar vervolgt: *Satyricos omittamus, ad simplices redeamus et sanctos* (Epist. 14, PL 136, 688).

74. Vgl. eveneens Vergilius, *Georg.* II, 490 vlg.: *Felix qui potuit rerum cognoscere causas...* en Lucilius, *vers. inc.* 1326-1338: *Virtus, Albine, est, pretium persolvere posse verum. Quis in versamur, quis vivimus rebus, potesse, enz.*

75. Cf. P. Courcelle, *Les Confessions de Saint Augustin dans la tradition littéraire. Antécédents et postérité*, Paris, 1963, p. 113.

76. *Ibid.*, p. 114; p. 117; p. 540.

77. Cf. Hagendahl, *Augustine and the Latin Classics*, p. 473, over Augustinus, *Epist.* 231 en Pers. I, 47 vlg., *Gal.* 1, 10.

78. Cf. Hagendahl, *ibid.*, over Augustinus, *Epist.* 132 en Pers. V, 24-25.

79. Pers. I, 30-31; *Passio S. Albani*, prol. alt. (MGH SS XV, 2, p. 988): *ad gymnosophistas mimicae palestrae ... adulatione coram mulceri et livido dente clanculo morderi, ubi besternam ructantes crapulam, inter pocula quaerunt Romulidae satiri quid dia poemata narrent.*

tekst: *Laudari metuam, neque enim mihi cornea fibra est*⁸⁰; daarachter schuilt het christelijke standpunt i.v.m. de menselijke eerbetuigingen, zoals Augustinus het opvatte⁸¹ en zoals reeds Persius het had uitgedrukt, het duidelijkst in I, 58-62: *O Iane, a tergo quem nulla ciconia pinsit / Nec manus auriculas imitari mobilis albas / Nec linguae quantum sitiit canis Apula tantae! / Vos o, patricius sanguis, quos vivere ius est / Occipiti caeco, posticae occurrere sannae*. Het is, met die gegevens, misschien nog wel enigszins verbazend dat een heilige wordt aangesproken met een zin als '*Quia et nunc cum Christo regnum tenens, necesse est illud satyricum depromas: O curas hominum, o quantum est in rebus inane!*'⁸², maar, er is reeds op gewezen⁸³, er is geen weerstand meer om een Psalmtekst, een Augustinus-citaat en een uitspraak van Persius met mekaar in verband te brengen, zoals Ratherius dat doet i.v.m. Pers. I, 26-27: *Usque adeone / Scire tuum nihil est, nisi te scire hoc sciat alter?*⁸⁴ Dit thema van het 'etalen van het eigen weten' heeft overigens diepe indruk gemaakt. Opnieuw komt de autoriteit van Augustinus hier ter sprake⁸⁵, die haar verlenging vindt bv. bij Bernardus van Clairvaux⁸⁶.

En er zijn nog andere themata, waarbij de heiden tot getuige wordt van de christelijke leer. Johannes van Salisbury verklaart Job 29, 20 met een aanpassing van Persius' verzen over de gedragslijn van een filosoof⁸⁷. Voor Herman van Doornik kan onze dichter de kerkvaderlijke leer van christelijke soberheid en armoede samenvatten met '*Dicite, pontifices, in sancto quid facit aurum?*'⁸⁸ Het is een principe dat Bernardus eveneens met gelijk-

80. Pers. I, 47. Cf. AS Boll., Nov. II, 1, 35: *Quamvis enim mihi non insit cornea fibra, potius tamen iudico a prudentibus corrigi quam adulatorum falsiloquio commendari*; anders nog: Heinrich van Settimello, *Elegia de diversitate fortunae* I, 13-14 (ed. G. Cremaschi, Orbis Christianus I, 1949); Wolfhere, *Vita Godehardi* I, prol. (MGH SS XI, 169).

81. Cf. noot 77.

82. Bruno, *Vita S. Adalberti* (MGH SS IV, p. 611); vgl. ook noot 59.

83. Cf. noot 60.

84. Ratherius van Verona, *Praeloquia* I, 32 (PL 136, 178): *Nam ut multum quis scire videatur, aperit saepissime quod debuerat celare, contra illud psalmistae: In corde meo abscondi eloquia tua, ut non peccem tibi; unde et Augustinus eundem versiculum exponendo: Qui arcana, inquit, divulgat, imminuit Christi decorem; quibus satis lepide illud concinit poetae: Vsque adeone, inquit, scire tuum nihil est, nisi te scire hoc sciat alter?* (cf. Pers. I, 26-27).

85. Cf. Augustinus, *Epist.* 118, 3 en L. J. Elferink, *Het oordeel van den Kerkvader Augustinus over de Romeinsche Oudheid*, Pretoria, 1942, p. 64.

86. Bernardus v. Clairvaux, *Sermo in Cant. cant.*, 36, 3 (PL 183, 968): *Et sunt qui scire volunt, ut sciantur ipsi ... Qui profecto non evadent subsannantem satyricum, et ei qui eiusmodi est decantantem*: volgt het citaat van Persius I, 26-27.

87. Job 29, 20: *Arcus meus in manu mea instaurabitur*; Pers. III, 60-61; Johannes van Salisbury, *Policrat.* V, 6 (PL 199, 552).

88. Herman v. Doornik, *De restauratione monasterii S. Martini Tornac.*, c. 68 (MGH SS XIV, p. 306) over abt Odo: *Prefatus itaque abbas instituta et doctrinam*

aardige woorden uitdrukt⁸⁹. Reeds de bekeerling Lactantius had erop gealludeerd, i.v.m. nog een andere idee, die hij in Persius zeer bewonderde, nl. die van het aan God welgevallige offer, dat niet uit goud en rijkdom bestaat, maar uit „een ziel, waarin menselijk en goddelijk recht harmonieus samengaan, een tot in het diepste geheiligde geest en een van edele rechtschapenheid doordrongen gemoed”⁹⁰. Later zal bv. Johannes van Salisbury – een naam die hier herhaaldelijk terugkeert – van dezelfde verzen gebruik maken in een passus over Samuel⁹¹. Maar om nog even bij Lactantius te blijven: hij gebruikte ook elders een omschrijving van die verzen samen met II, 29-30, om superstitieuze gebruiken als bloedoffers aan te klagen⁹²; en de afgodendienst in zijn geheel wijst hij af met de reeds vermelde uitroep van Persius: *O curvae in terris animae et caelestium inanes!*⁹³ En ook Walther van Speyer vond dit vers zeer geschikt in een context over de verering der valse goden⁹⁴.

Het is duidelijk dat de dichter met deze en dergelijke uitspraken, die men niet zo maar als naar de vorm welgelukte boutades moest beschouwen, maar tevens inhoudelijk in christelijke zin kon verwerken⁹⁵, een sterke indruk maakte. Zo is dan de schoolauteur met zijn moeilijke verzen, die taalkundig en literair van een zeker belang was, ook, en eigenlijk vooral omwille van de inhoud van zijn tekst opgenomen. Het feit dat men slechts uiterst zelden sporen van – ik bedoel citaten uit – zijn zesde satire terugvindt, moet men wel daardoor verklaren, dat het onderwerp van die satire (de

antiquorum patrum assidue legens et etiam secularis illius poete versiculum recolens (citaat Pers. II, 69) ... *non cruces aureas fabricare cupiebat, sed omnem que sibi deferebatur pecuniam egentibus et oppressis erogabat.*

89. Bernardus v. Clairvaux, *De moribus et officio episcoporum* II, 7 (PL 182, 815): *Clamant vero nudi, clamant famelici, conqueruntur, et dicunt: Dicite, pontifices, in freno quid facis aurum?*

90. Lactantius, *Div. Instit.* II, 4, 11-12 (CSEL 19, p. 109): *Non placebat Persio quod aurea vasa templis inferantur ... Illa enim satius est deo, quem recte colas, inferre pro munere 'Compositum ius fasque animo sanctosque recessus / Mentis et incoctum generoso pectus honesto?' (Pers. II, 73-74) egregie sapienterque sensit; met nog een allusie op Pers. II, 69-70.*

91. Johannes v. Salisbury, *Polier.* V, 16 (PL 199, 582).

92. Lactantius, *Div. Instit.* VI, 2, 11 (*De vero cultu*): *Merito ergo Persius huiusmodi superstitiones suo more deridet: Qua tu mercede deorum / Emeris auriculas, pulmone et lacibus unctis? Sentiebat videlicet non carne opus esse ad placandam caelestem maiestatem, sed mente sancta et iusto animo et pectore, ut ipse ait...*

93. Lactantius, *Div. Instit.* II, 2, 18 (*De origine erroris*): *Uvat igitur in aliqua sublimi specula constitutum, unde universi exaudire possint, Persianum illud proclamare: O... (Pers. II, 61).*

94. *Vita Christophori* III, 169: *Heu curve in terris anime! Quid inania tantum / Temporibus ruitura suis simulacra timetis...?*

95. Zo ook het thema van de zelfkennis naar I, 7 (*Nec te quaesiveris extra*), IV, 23 (*Ut nemo in sese temptat descendere, nemo*) en IV, 52 (*Tecum habitatoris quam sit tibi curta supellex*).

principes die de dichter leiden in het genieten van zijn fortuin, en de onverschilligheid tegenover erfgenamen) voor de christelijke schrijver heel wat minder suggestief en bruikbaar was dan een thema als bv. 'de ware vrijheid' (vijfde satire), 'het literaire succes' (eerste satire), 'het heilzame van een filosofische instelling' (derde satire).

Persius oefent zijn invloed vooral, maar niet uitsluitend, uit op twee vlakken: als schoolauteur, rijke bron voor grammatici en glossatoren, – en als moralist, wiens ideeën gemakkelijk konden worden aangevoerd als steun voor de christelijke ethiek; in de marge van dit laatste aspect ligt een verzameling proverbia, die aanspreken door hun formulering en eng samenhangen met het morele oordeel over de auteur. Wat de stijl betreft, zou ik niet durven stellen dat hij school gemaakt heeft.

Ik heb hoger het gunstige oordeel van de middeleeuwen over deze dichter benadrukt; ik meen dat het ook algemeen blijft gelden, maar moet er eerlijkheidshalve aan toevoegen dat het niet unaniem was. Een vernietigende kritiek vindt men bij Johannes de Hauville, die hem in zijn *Archithrenius* onderbrengt bij hen die zich een of andere gave 'aangematigd' hebben: „een fletse nabootser van Horatius, die durft te vragen dat men hem voor een satiricus zou houden, maar die op een vreselijke manier de zaag hanteert en de vijl niet kan gebruiken die de menselijke ziel bijwerkt”⁹⁶. Die instelling is eerder verrassend, en voor zover ik weet staat zij vrij geïsoleerd⁹⁷. In elk geval kan zij niet veel afdoen aan de aanwezigheid van Persius in de Middellatijnse literatuur. Onomstreden is hij nooit geweest: Diderot was fier zich met hem te vergelijken, Goethe apprecieerde hem, Mommsen hield hem voor een pretentieuze en futloze jongen⁹⁸...

96. Johannes de Alta Villa, *Archithrenius* V, 48-50 (ed. P. G. Schmidt, München 1974): *Persius in Flacci pelago decurrit, et audet / Mendicasse stylum satirae, serraque cruentus / Rodit, et ignorat polientem pectora limam.*

97. Vgl. de opmerking van P. G. Schmidt over het mogelijke verband met Matthaëus van Vendôme (*op. cit.*, p. 55, noot 21).

98. Cf. Curtius, *op. cit.*, p. 558.